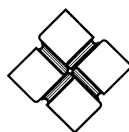

BADKAMERS VOOR PAUSEN EN PRELATEN

LEVEN EN WELZIJN AAN HET VATICAANSE HOF IN DE RENAISSANCE

Eburon
Delft, 2014

ISBN 978-90-5972-945-2

Uitgeverij Eburon
Postbus 2867
2601 CW Delft
tel.: 015-2131484
info@eburon.nl
www.eburon.nl

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag

©2014 Leny Louise Waarts. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende.

INHOUD

Voorwoord	7
Woord van dank	8
Inleiding	9
Badkamers in pauselijke kring	11
Historiografie, Status quaestionis	12
Vraagstelling	14
Bronnen van onderzoek	15
Opzet van het proefschrift	16
DEEL I: LEVEN EN WELZIJN AAN HET VATICAANSE HOF IN DE RENAISSANCE	19
Hoofdstuk I: Leven en werken aan het pauselijk hof	21
Pontifex Maximus	22
De paus, de curie en de hofhouding	23
Pauselijke lijfartsen en hun <i>consilia</i>	26
Medische traktaten in de Vaticaanse apostolische Bibliotheek	30
Hoofdstuk II: De theoretische medische wetenschap	35
Elementenleer, het ontstaan van lichaam, ziel en geest	35
Humorenleer	37
Temperamenten, karakter, typologie	39
Zes niet-natuurlijke zaken (<i>sex res non naturales</i>)	43
Behoud en herstel van gezondheid	43
Leefregelkunde	46
Hoe het eigen leven te verlengen	48
Hoofdstuk III: Leefregels in praktijk gebracht aan het pauselijk hof	52
De wederopbouw van Rome	52
Waterleidingnetwerk	55
Zuivere lucht en leefklimaat (<i>Aer</i>)	57
Het buitenleven	60
Villa Julia Medica	62
Eten en drinken (<i>cibus et potus</i>)	64
Maaltijden	66
Wijn en water	67
Tafelen, een levenskunst	69
Lichaamsbeweging en rust (<i>motus et quies</i>)	70
De jacht	72
Slapen en waken (<i>somnus et vigilia</i>)	74
Emoties of zielenroerselen (<i>affectus animi</i>)	77
Gematigde vreugde (<i>gaudium temperatum</i>)	78
Fraaie kleding	79
Muziek als een balsem voor de ziel	80
Literaire genoegens	83
Theatervoorstellingen	83
De liefde voor de kunst en de herontdekking van <i>grottesche</i>	86
Hoofdstuk IV: Inwendige en uitwendige reiniging (<i>secreta et excreta</i>)	91
Medische traktaten over badtherapie	92
Openbare badhuizen in Rome	95

Godelijke en geneeskrachtige eigenschappen van water.....	98
Traktaten over specifieke eigenschappen van minerale bronbaden	100
Medische begeleiding tijdens de badkuur	104
Pauselijk kuuroord in Viterbo, <i>Bagno di Papa</i>	106
Kunstmatige medische baden en de bouw van een badkamer	109
DEEL II: PRIVÉBADKAMERS VOOR PAUSEN EN PRELATEN: FUNCTIE, GEBRUIK EN	
BETEKENIS	115
Inleiding	117
Hoofdstuk V: Een badkabinet voor paus Alexander VI.....	119
Rodrigo Borgia.....	119
Karakter en leefstijl van de Borgia-paus	122
Lijfartsen in dienst van Alexander VI	125
Het Borgia-appartement	127
De meest private vertrekken.....	128
De zogenoemde badkamer van Alexander VI (<i>Il cosiddetto bagno di Alessandro VI</i>)	132
Decoraties.....	134
De betekenis van de badkamer voor Alexander VI.....	136
Hoofdstuk VI: Twee badkamers voor paus Julius II.....	137
Een privébadkamer in <i>Rocca di Ostia</i> voor kardinaal Giuliano della Rovere.....	137
De begincarrière van Giuliano della Rovere	137
Rocca di Ostia	138
De bouw en inrichting van de privébadkamer te Ostia	139
Kardinaal Giuliano della Rovere's positie tijdens het pontificaat van Alexander VI.....	142
Franse ziekte (<i>morbus Gallicus</i>)	144
Paus Julius II en zijn gezondheidsproblemen.....	149
Het privéappartement van Julius II in het Vaticaanse apostolisch paleis	156
Een privébadkamer voor Julius II	161
Decoratieve schilderijen	163
De betekenis van medicinale baden voor paus Julius II.....	165
Hoofdstuk VII: Een <i>stufetta</i> voor kardinaal Bernardo Dovizi da Bibbiena	167
De bouw van een nieuw appartement in het Vaticaanse apostolisch paleis.....	167
Bernardo Dovizi da Bibbiena, hoveling en diplomaat	169
Kardinaal Bibbiena en zijn gezondheid.....	174
Het appartement van kardinaal Bibbiena	181
De architectuur van de <i>stufetta</i>	182
Het decoratieprogramma	186
Thema 'Ode aan de Liefde'.....	188
Schilderingen op het kruisgewelf	189
Lunetten met <i>grottesche</i>	195
Middenzone	197
Sokkelzone	205
De betekenis van de gedecoreerde <i>stufetta</i> voor kardinaal Bibbiena	208
Hoofdstuk VIII: Een badkamer voor Melchiorre Baldassini	210
Palazzo Baldassini.....	210
Leven en carrière van Melchiorre Baldassini, <i>avvocato consistoriale</i>	210
Nimfencultus	214
De locatie en bouw van een toonaangevend renaissance paleis	215
Privévertrekken van Melchiorre Baldassini	219

De <i>stufetta</i>	221
Decoraties in de <i>stufetta</i>	222
De betekenis van de <i>stufetta</i> voor Melchiorre Baldassini	225
Hoofdstuk IX: Een badkamer voor kardinaal Raffaele Sansoni Riario	227
Een nieuw paleis voor kardinaal Raffaele Sansoni Riario	227
Kardinaal Raffaele Sansoni Riario, leven met intriges en complotten	228
Karakter en gezondheidstoestand	232
Het privé appartement van kardinaal Sansoni Riario	234
Kardinaal Sansoni Riario's badkamer	236
Decoratieve schilderijen	239
De betekenis van de badkamer voor kardinaal Sansoni Riario	242
Hoofdstuk X: Een badkamer voor Gian Matteo Giberti	245
Een appartement voor datarius Gian Matteo Giberti	245
Leven en carrière van Gian Matteo Giberti	246
Cholericus	253
De badkamer van Gian Matteo Giberti	255
Het decoratieprogramma	256
De betekenis van de privébadkamer voor Gian Matteo Giberti	261
HOOFDSTUK XI: Een badkamer voor Clemens VII in de Engelenburcht	263
Leven en carrière van Giulio de' Medici	264
Karakter en gezondheid van Clemens VII	268
Het privé appartement van Clemens VII in de Engelenburcht	272
De badkamer van Clemens VII	273
Het decoratieprogramma	274
De betekenis van de badkamer voor Clemens VII	285
Conclusie	287
Summary	293
Bibliografie	301
Manuscripten	301
Bronnen	301
Secundaire literatuur	308
Verantwoording illustraties:	327
Register van namen	333
Afbeeldingen	339

Voorwoord

De fascinatie voor de zeven privébadkamers in pauselijke kring, die de kern vormen van deze studie, ontstond tijdens de studie kunstgeschiedenis aan de Universiteit Leiden. Bij het volgen van een werkgroep over het Italiaanse interieur tijdens de renaissance werd een vorm van decoratie bestudeerd die in Italië *grottesche* werd genoemd. Dit onderwerp bood de kans om zowel de Romeinse decoratieve schilderkunst als de daarop geïnspireerde motieven in de renaissance te bestuderen.¹ In Alain Gruber's *L'Art décoratif en Europe, Renaissance et Maniérisme* was een afbeelding opgenomen van de badkamer van kardinaal Bernardo Dovizi da Bibbiena (1470-1520) die de aandacht trok.² Dat een kardinaal tijdens het pontificaat van Leo X (* 1475, paus van 1513-1521) over een dergelijk uitvoerig gedecoreerd badvertrek in het apostolische paleis beschikte, was zo intrigerend dat het aanleiding vormde voor nader onderzoek. In een werkgroep over de Italiaanse renaissancecultuur werd, onder leiding van dr. Antoine P.L. Bodar, het door Baldassare Castiglione (1478-1529) geschreven *Il Libro del Cortegiano* (1528) bestudeerd.³ Daarin kwamen personages tot leven, van wie een aantal aan het pauselijk hof onder Leo X werkzaam was. Kardinaal Bibbiena was een van hen. Daarna werd tijdens algemene hoorcolleges en een werkgroep over de Romeinse wandschilderkunst bij de klassiek archeoloog dr. Paul G.P. Meyboom, kennis opgedaan over de invloeden van de antieke schilderkunst op het werk van kunstenaars in de renaissance. Deze studies leverden het onderwerp voor de afstudeerscriptie: *Renaissancebadkamers te Rome. Romeinse invloed op de architectuur, functie en decoraties*.⁴

Het praktisch scriptieonderzoek naar de badkamers was mogelijk tijdens een verblijf van twee maanden in het Koninklijk Nederlands Instituut te Rome. Het bestuur en de medewerkers van het KNIR stelden mij in de gelegenheid om intensief te werken in een inspirerende omgeving.⁵ Op voordracht van prof. dr. Sible L. de Blaauw, die als begeleider optrad, werd toegang verleend tot de vijf eerder genoemde renaissancebadkamers die ooit gebruikt werden door pausen, kardinalen en prelaten. Het betreden van deze badvertrekken was een bijzondere ervaring. De ruimte te ervaren en de architectuur en decoraties *in situ* te bestuderen, was inspirerend en leerzaam. Indrukwekkend en leerzaam was eveneens het bezoek aan de Domus Aurea, de *villa suburbana* die keizer Nero (*37, keizer van 54-68 na Chr.) tussen 64 en 68 na Chr. had laten bouwen. Paul Meyboom liet mij alle vertrekken zien die door kunstenaars als Bernardino di Betto di Baggio, bijgenaamd Pinturicchio (1454-1513), Rafaël Sanzio (1483-1520) en Giovanni da Udine (1487-1564) waren bezocht. Met de afstudeerscriptie en het doctoraalexamen werd de studie kunstgeschiedenis aan de Universiteit Leiden in juli 2000 met lof afgesloten.

Inmiddels was duidelijk geworden dat de renaissancebadkamers in pauselijke kring niet zomaar een uiting waren van luxe en comfort of een behoefte aan privacy.⁶ Het idee kwam op dat zij mogelijk een speciale functie vervulden bij het volgen van een gezondheidsregime, zij het ter verlichting van een kwaal of ziekte, ter handhaving van de gezondheid of ter bevordering van het geestelijk welzijn. De behoefte aan privacy kan zelfs zijn ingegeven door de noodzaak voor hoge geestelijken om zich af te schermen voor nieuwsgierige blikken wanneer er op advies van lijfartsen badtherapie werd ondergaan.⁷ Deze invalshoek vormde de aanleiding voor nieuw onderzoek naar de badkamers voor pausen en prelaten.

Op advies en onder begeleiding van prof. dr. Harm Beukers, verbonden aan de Universiteit Leiden werd verder onderzoek gedaan naar de leefregels, diëtetiek, en in het bijzonder naar de

¹ De werkgroep stond onder leiding van mevrouw dr. Marjan H. Groot.

² Alain Gruber, *L'Art décoratif en Europe, Renaissance et Maniérisme*, Parijs 1993, p. 192.

³ Baldassare Castiglione, *Il Libro del cortegiano*, Nederlandse vertaling van Anton Haakman, getiteld *Het boek van de hoveling*, Amsterdam 1991.

⁴ Prof. dr. Anton W.A. Boschloo had zich bereid verklaard om als scriptiebegeleider op te treden. Hij bracht mij in contact met dr. Jan L. de Jong, universitair docent kunstgeschiedenis van de vroegmoderne tijd, verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij werd tweede lezer van de afstudeerscriptie.

⁵ Naast de bibliotheek van het Nederlands Instituut, werkte ik vooral in de Biblioteca Hertziana, de Biblioteca Apostolica Vaticana, de bibliotheek van de British School, de Biblioteca Angelica en de Biblioteca Nazionale te Rome. Tijdens latere bezoeken aan Rome werkte ik ook in de bibliotheken van de École française de Rome, de American Academie of Rome en de Biblioteca Medica Statale.

⁶ Christoph L. Frommel, *Der Römische Palastbau der Hochrenaissance*, I-III, Berlijn 1973; Ibidem, I, p. 75.

⁷ Dit idee was kort na mijn afstuderen al besproken met Anton Boschloo die in 2001 met emeritaat ging.

humorenleer. Samen met prof. dr. Catrien G. Santing, verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen, werd het promotieonderzoek ingezet.

Woord van dank

Voor de begeleiding, stimulering en praktische ondersteuning tijdens het onderzoeksproces ben ik velen dank verschuldigd; in het bijzonder aan prof. dr. Anton W.A. Boschloo (helaas in juni 2014 overleden), dr. Jan L. de Jong, dr. Antoine P.L. Bodar, dr. Paul G.P. Meyboom en prof. dr. Sible de Blaauw voor hun adviezen en praktische steun in Leiden, Groningen en Rome. Dank gaat eveneens uit naar het bestuur van het Koninklijk Nederlands Instituut te Rome voor het verlenen van huisvesting en voor de bemiddeling en introducties om toegang te verkrijgen tot diverse bibliotheken, instituten en instanties. Dank gaat uit naar Signora Ivana Bolognese voor het regelen van alle afspraken om de badkamers te mogen bezoeken; aan Dottore F. Buranelli, il Direttore Reggente dei Musei Vaticani voor het verlenen van diverse permessi; aan Signora Dottorressa Maria Serlupi Crescenzi van de Direzione Generale dei Musei Vaticani presso l'Ufficio Visite Speciali, voor haar begeleiding bij het bezoek aan de badkamer van kardinaal Bibbiena; aan Monsignor Piero Marini van het Ufficio delle Celebrazioni Liturgiche del Sommo Pontifice voor het verlenen van toestemming om de badkamer van bisschop Gian Matteo Giberti (1495-1543) te bestuderen en aan Suor Sara verbonden aan het Ufficio delle Celebrazioni Liturgiche del Sommo Pontifice voor het leveren van een ladder om daarin te klimmen; aan Signora Dottorressa Mercalli voor het openstellen van de badkamer van paus Clemens VII en het verlenen van toegang tot de bibliotheek in Castel Sant'Angelo; aan Monsignor Dottore Aldo Settepani voor de hoffelijke ontvangst in zijn appartement in Palazzo della Cancelleria, om de oorspronkelijke badkamersuite van kardinaal Raffaele Sansoni Riario (1461-1521) te kunnen bestuderen; aan Signora Patrizia Lupi van het Istituto Don Luigi Sturzo voor het verlenen van toegang tot de badkamer in Palazzo Baldassini; aan Signor Fabrizio Cosimo van de Segreteria del Capo Restauratore dei Musei Vaticani voor zijn assistentie bij het raadplegen van de restauratieprotocollen van de Vaticaanse musea.

Mijn oprechte dank gaat uit naar prof. dr. Catrien G. Santing en prof. dr. Harm Beukers voor hun begeleiding, kritische opmerkingen, suggesties en adviezen. Dank ook aan mevrouw drs. Arendie H. Herwig-Kempers, echtgenoot Ronald Raimond en zoon Boyd Raimond die alle drie als proeflezers nuttige opmerkingen maakten en morele en praktische steun boden. Bijzondere dank gaat tevens uit naar prof. dr. Eric M. Moormann, dr. David Rijser en mevrouw dr. Marietje d'Hane-Scheltema die tijd voor mij vrij maakten en zich hebben gebogen over de fragmenten van een Latijns gedicht op de muur boven het bad van kardinaal Raffaele Sansoni Riario om daar enige betekenis aan te geven. De inspirerende gesprekken met Eric Moormann hebben geleid tot nieuwe interpretaties van een aantal mythologische voorstellingen die in de badkamers zijn aangeroffen. Drs. Kirsten Bos was in het laatste stadium van het tot stand komen van dit proefschrift buitengewoon behulpzaam bij het compacter maken van de tekst en het bewaken van het kader waarbinnen het betoog gestalte kreeg. Een bijzonder woord van dank gaat uit naar Ir. Rens Bakker (AvB BNA) die speciaal voor dit project nieuwe plattegronden en opstanden van de badkamers heeft getekend.

Familie, vrienden, vriendinnen en oud-medestudenten dank ik allerhartelijkst voor hun belangstelling en bemoediging. Van grote waarde was de steun van mijn gezin: echtgenoot Ronald en zonen Rex en Boyd, want hun geduld, stimulering, vertrouwen en (Ronald's) financiële en zorgzame steun was onontbeerlijk. Onder deze gunstige omstandigheden heb ik met ware vreugde aan dit onderzoek kunnen werken.

Inleiding

Eeuwenlang trokken talrijke bezoekers uit alle windstreken om diverse redenen naar de stad Rome, ooit de hoofdstad van het Romeinse keizerrijk en daarna het centrum van de christelijke wereld. Wanneer men na een lange, vermoeiende en niet ongevaarlijke reis in de eeuwige stad arriveerde, verlangde men naar een bad, een maaltijd, een bed en eventueel medische zorg voor opgelopen letsels of kwalen. Van oudsher was Rome gericht op het verlenen van gastvrijheid en ziekenzorg aan de vele bezoekers. De exploitatie van badhuizen, taveernes en herbergen vormde daarom een belangrijk onderdeel van de economie van Rome. In de vroegchristelijke periode was de uitbating van de door keizers en particuliere weldoeners gebouwde badcomplexen overgenomen door kerkelijke functionarissen en als vanouds ter beschikking gesteld aan de permanente en tijdelijke bevolking. In de Romeinse tijd was een bezoek aan de openbare baden of keizerthermen onderdeel van het sociale en publieke leven en nam een groot deel van de dag in beslag.⁸ De hoofdzaak van een bezoek aan de thermen was de complete lichaamsreiniging en de lichaamsverzorging. Er waren kleedkamers, massagekamers, vertrekken waar gebaad werd in koud, lauwwarm en heet water en er waren droge zweetkamers en zwembaden. Buiten trof men allerlei sportfaciliteiten, wandelgangen en zonneterrassen aan.⁹ Naast de grote, representatieve openbare baden waren er kleine badinrichtingen (*balnea publica* en *balnea meritoria*).¹⁰ In dergelijke baden kon men onder medische begeleiding een badkuur volgen.¹¹ De Romeinse badfaciliteiten vormden een hoogtepunt in de geschiedenis van de badcultuur en bleven in de eeuwen daarna, zij het in afgeslankte vorm, lange tijd in gebruik.¹² De thermen en *balnea* waren van essentieel belang voor het welzijn van de bevolking, rijk of arm, gezond of ziek. In de renaissance was de bevolking nog altijd grotendeels aangewezen op openbare badhuizen.

Niet iedereen vond het in de oudheid en daarna prettig om een bad te nemen in een omgeving waar het altijd druk en lawaaiig was. Men werd er geconfronteerd met mensen die het water bevuilden met hun afscheiding, die in het water het lichaamsvuil, de olie, cosmetica en zalven afschraapten, die er hun wonden wisten of werden behandeld voor huidaandoeningen.¹³ Door de aanleg van waterleiding- en distributiesystemen werd het voor stedelingen, die het zich konden permitteren, mogelijk om in hun stadshuis of villa privébadkamers te laten inrichten. Doorgaans kwam de opzet daarvan overeen met de volgorde van de vertrekken in de openbare thermen, zij het in kleinere afmetingen.¹⁴ Uit archeologisch onderzoek blijkt dat sommige privébaden in Pompeji slechts uit één of twee kamers bestonden: een vertrek dat als kleedkamer (*apodyterium*) of als lauwwarme badkamer (*tepidarium*) dienst deed en een ruimte voor het nemen van een warm bad (*caldarium*). De badvertrekken lagen dikwijls naast de keuken, zodat het water kon worden verhit op de stookplaats waarop ook het eten werd bereid. Wanneer de badkamersuite direct grensde aan de eetzaal (*triclinium*) had het vaak een representatieve functie: het was niet ongebruikelijk om tijdens een uitgebreide maaltijd het eten af te wisselen met een gezamenlijk bad.¹⁵ Tot in de dertiende eeuw werden dergelijke privébadkamers onder andere in huizen van

⁸ Stephan Busch, *Versus Balnearum. Die antike Dichtung über Bäder und Baden im römischen Reich*, Stuttgart/Leipzig 1999, pp. 379-445; Marcus Valerius Martialis, *Epigrammata* (85-102), verschenen in een Latijns-Engelse editie in de vertaling van D.R. Shackelton Bailey: *Epigrams*, Cambridge, Mass./Londen 1993, I-III (LCL 94, 95, 480), II, vi.42, pp. 32-33.

⁹ Erika Brödner, *Die Römischen Thermen und das antike Badewesen*, Darmstadt 1983, pp. 46-49, 91-93, 123-124; Inge Nielsen, *Thermae et Balnea*, I-II, Aarhus 1990, p. 144; Ulrika Kiby, *Bäder und Baderkultur in Orient und Okzident. Antike bis Spätbarock*, Keulen 1995, p. 12.

¹⁰ Busch 1999, p. 588-589; Nielsen 1990, pp. 125-126.

¹¹ Aulus Cornelius Celsus, *De Medicina* (ca. 47 na Chr.), verschenen in een Latijns-Engelse editie in de vertaling van W.G. Spencer: *On Medicine*, Cambridge, Mass./Londen 1935 (LCL 292), Vol. I, 1.4.2-4, pp. 68-71.

¹² Voor de antieke badcultuur kan men zich onder anderen verder oriënteren bij: Brödner 1983; Busch 1999; Nathalie de Haan, *Römische Privatbäder. Entwicklung, Verbreitung, Struktur und sozialer Status*, Frankfurt am Main/Berlijn/Bern/Brussel/New York/Oxford/Wenen, 2010; W. Heinz, *Römische Thermen. Badewesen und Badeluxus im Römischen Reich*, München 1983; Nielsen 1990; Karl Sudhoff, *Aus dem antiken Badewesen. Medizinisch-kulturgeschichtliche Studien an Vasenbildern*, Berlijn 1910; Paul Négrier, *Les Bains à travers les âges*, Parijs 1925; Fikret Yegül, *Baths and Bathing in Classical Antiquity*, New York/Cambridge, Mass./Londen (1992) 1995.

¹³ Garrett G. Fagan, 'Hygienic conditions in Roman public baths' in *Cura Aquarum in Sicilia. Proceedings of the Tenth International Congress on the History of Water Management and Hydraulic Engineering in the Mediterranean Region, held at Syracuse, May 16-22, 1998* (redactie Gemma C.M. Jansen) Leiden 2000, p. 284; Martialis (85-102)/Shackelton Bailey 1993, I, ii.42, pp. 164-165, ii.70, pp. 184-185, iii.3, pp. 202-203; II, vi.81, pp. 64-65.

¹⁴ Brödner 1983, pp. 163-198.

¹⁵ Nathalie de Haan, 'Nam nihil melius esse quam sine turba lavari' in *Mededelingen van het Nederlands Instituut te Rome*, LVI, Antiquity (1997) Assen 1997, p. 208.

welgestelde burgers langs de Amalfi kust aangetroffen.¹⁶ Het spreekt vanzelf dat minder gefortuneerde personen zich konden wassen in een rivier, beek, meertje, natuurlijke waterbron of in zee, of staande aan een bassin of waskom gevuld met water uit een fontein, waterput of cisterne.

De vroegchristelijke pausen en kerkbestuurders waren opgegroeid met de Romeinse badgebruiken. Deze traditie bracht hen ertoe om bij de officiële pauselijke residentie naast de basiliek van Sint Jan van Lateranen privébadvertrekken te laten bouwen. Gregorius IV (827-844) liet in zijn tijd de reeds lang in gebruik zijnde privébaden opknappen en decoreren met marmer en mozaïek.¹⁷ Aan de andere kant van de eeuwige stad liet paus Leo III (795-816) een indrukwekkend bouwproject uitvoeren ten zuiden van de Sint Pietersbasiliek. Daar werd een nieuw pauselijk paleis gebouwd. Daarnaast verrees een paleis voor de Franse koningen. Tussen beide paleizen in werd een badgebouw in Romeinse stijl neergezet en voorzien van decoraties. De paus en de koning konden beiden van dit '*balneum imperatoris*' gebruik maken. Het badgebouw bleef in gebruik tot in de twaalfde eeuw.¹⁸ Vanaf de dertiende eeuw zijn er geen gegevens meer bekend over privébaden bij of in het pauselijk paleis van Sint Jan van Lateranen noch in dat bij de Sint Pieter.¹⁹ Dat wil niet zeggen dat er niet of nauwelijks in afzondering werd gebaad. Het was heel goed mogelijk om een verplaatsbare badkuip neer te zetten in een geschikt vertrek. Het zou echter tot het einde van de vijftiende eeuw duren voor er een speciaal voor het baden ingericht vertrek in het pauselijk paleis werd aangetroffen.

Naast de openbare baden en de privébadkamers was er een derde mogelijkheid om te baden. In de oudheid en in de eeuwen daarna trokken personen uit alle lagen van de bevolking naar de natuurlijke minerale of thermale bronbaden die op vele plaatsen op het vulkanische schiereiland waren te vinden. Vanwege de geneeskrachtige eigenschappen van deze waterbronnen trokken ook pausen en prelaten met hun gevolg regelmatig naar dergelijke oorden om verlichting te zoeken van hun kwalen. Paus Pius II (*1405, paus van 1458-1464), die aan podagra leed, schreef in 1459 in zijn memoires dat hij graag de zomermaanden doorbracht in de beboste bergen nabij zijn geboorteplaats Corsignano in Toscane. Iedere dag koos hij een andere plaats uit en zo ontdekte hij nieuwe bronnen in de dalen.²⁰ In de vijftiende eeuw werd vooral Viterbo een geliefde pauselijke badplaats.

De rooms-katholieke kerk, die met haar wortels in het Romeinse verleden staat, heeft zich door de eeuwen heen positief opgesteld ten opzichte van het baden, mits mannen en vrouwen dit gescheiden deden. Het baden werd namelijk net zo noodzakelijk gevonden als eten en drinken. Dit kwam voort uit de gedachte dat in een schoon lichaam een schone ziel huisde. Er werd overigens weinig onderscheid gemaakt tussen baden op advies van een lijfarts en baden als onderdeel van regels voor een gezonde leefstijl. Er is altijd behoefte geweest aan een verfrissend, verkwikkend of medicinaal bad, of dit nu in een badhuis, een kuuroord of thuis plaats vond. De wens om te beschikken over een eigen badkamer is eveneens van alle tijden.²¹ Archeologisch onderzoek bevestigt dat er in Italië na het uiteenvallen van het Romeinse keizerrijk in de middeleeuwen en vroegmoderne tijd privébadkamers werden aangetroffen in kastelen, villa's en paleizen van de adel en militaire bevelhebbers (*condottieri*), maar ook in woningen van kooplieden, welvarende middenstanders, geleerden en geestelijken. Dat kan ook worden ontleend

¹⁶ Janet DeLaine, 'Recent Research on Roman baths' in *Journal of Roman Archeology*, I, Ann Arbor, Michigan 1988, pp. 11-33.

¹⁷ Étienne Hubert, 'Les bains à Rome et dans le Latium au Moyen Âge. Textes et archéologie.' in *Bains curatifs et bains hygiéniques en Italie de l'antiquité au moyen âge* (redactie Marie Guérin-Beauvois et Jean- Marie Martin) (*Collection de l'école française de Rome*, 383), Rome 2007, pp. 127-142 (Congres gehouden op 22 en 23 maart 2004), p. 131.

¹⁸ Hubert (in Guérin-Beauvois & Martin) 2007, pp. 131-132.

¹⁹ Hubert (in Guérin-Beauvois & Martin) 2007, pp. 136-138. Leden van adellijke families, zoals de Orsini en Cenci, lieten in de dertiende eeuw privébadkamers inrichten in hun versterkte stadspaleizen. Deze werden vooral gebruikt door vrouwelijke familieleden

²⁰ Enea Silvio Piccolomini, *Commentarii rerum memorabilium que temporibus suis contigerunt*, in een Latijns- Engelse editie verschenen onder de titel *Pius II. Commentaries*. Vertaling en redactie van Margaret Meserve & Marcello Simonetta, Cambridge Mass./Londen 2007, II, boekIV. 15, pp. 250-255; Corsignano werd later Pienza genoemd, als eerbetoon aan deze paus.

²¹ Het voert binnen dit kader te ver om in te gaan op de geschiedenis van het baden door de eeuwen heen. Zie bijvoorbeeld: Jill Caskey, 'Steam and *Sanitas* in the Domestic Realm. Baths and Bathing in Southern Italy in the Middle Ages', in *The Journal of the Society of Architectural Historians*, 58, nr. 2 (juni) 1999, pp. 170-195; Nancy E. Edwards, *The Renaissance 'Stufetta' in Rome; The Circle of Raphael and the Recreation of the Antique*, PhD. Dissertation, University of Minnesota 1982, Ann Arbor 1983; Paul Négrier 1925; Lawrence Wright, *Clean and Decent. The fascinating History of the Bathroom and the Water Closet*, Londen 1966.

aan documenten, inscripties en andere literaire bronnen.²² Het fenomeen ‘privébadkamers’ kent dus een lange traditie die gepaard gaat met hoogte- en dieptepunten.

Badkamers in pauselijke kring

Van een bijzonder hoogtepunt in de privébadcultuur getuigt een aantal nog bestaande badkamers van pausen, kardinalen en enkele hoge functionarissen aan het pauselijk hof te Rome die centraal staan in het onderzoek voor deze studie. Ze dateren uit het laatste decennium van de vijftiende en de eerste drie decennia van de zestiende eeuw. In de kunsthistorische literatuur van de tweede helft van de twintigste eeuw werd gesproken over een vijftal badvertrekken: de badkamers van paus Julius II, kardinaal Bernardo Dovizi da Bibbiena en bisschop Gian Matteo Giberti zijn te vinden in het Vaticaanse apostolisch paleis; in de Engelenburcht (Castel Sant’Angelo) werd een badkamer ingericht voor Clemens VII (*1479, paus van 1523-1534); kardinaal Raffaele Sansoni Riario liet een privébadkamer bouwen in zijn paleis, Palazzo Riario (thans Palazzo della Cancelleria) en ook de pauselijke juridisch adviseur Melchiorre Baldassini (ca.1470-1525) liet in zijn stadspaleis, Palazzo Baldassini, een badkamer inrichten.

Beschrijvingen van deze badkamers werden door Nancy E. Edwards opgenomen in haar dissertatie, getiteld *The Renaissance ‘Stufetta’ in Rome; The Circle of Raphael and the Recreation of the Antique* (1982/83). In een bulletin over restauratiewerkzaamheden in het Vaticaanse apostolisch paleis verscheen in 1982 een verslag van de toenmalige directeur van de Vaticaanse musea, Fabrizio Mancinelli, over de ontdekking van de badkamer van Julius II (*1443, paus van 1503-1513).²³ Tijdens een verblijf in Rome in 1999 werd bij een bezoek aan het Borgia-appartement in het Vaticaanse paleis door mij een aantal kenmerken ontdekt die deden vermoeden dat er sprake was van nog een pauselijk badkamer. Door de protocollen van het restauratieatelier van de Vaticaanse Musea in het Segreteria del Capo Restauratore dei Musei Vaticani te mogen raadplegen, werd mijn vermoeden bevestigd. Daar trof ik een ongepubliceerd rapport aan, getiteld *il cosiddetto bagno di Alessandro VI*. Zo vormde het kleine badvertrek van Alexander VI (*1431, paus van 1492-1503) de zevende privébadkamer in pauselijke kring in Rome.

Een privébadkamer was in Rome rond 1500 geen vast onderdeel bij de indeling van een stadspaleis. Het was gebruikelijk om de meer private kamers voor verschillende doeleinden te gebruiken, afhankelijk van de behoefte en de gelegenheid. Er kon altijd een verplaatsbaar bad in een slaapkamer of een nevenvertrek van een keuken worden geplaatst om er een bad te nemen. Het is om die reden dat lang niet iedere eigenaar van een renaissancepaleis beschikte over een eigen badkamer. Dat er in de hogere kringen voor werd gekozen om een privébadkamer te laten inrichten, moet een specifieke en zeer persoonlijke reden hebben gehad. De motieven daarvoor zullen per persoon verschillend zijn geweest. Aan het pauselijk hof mag men veronderstellen dat gezondheidsproblemen en een gevorderde leeftijd een belangrijke rol hebben gespeeld. Pausen stierven in het harnas. Sommigen onder hen waren al oud bij het aantreden en kampten met verschillende kwalen. De zware en veeleisende taken vroegen veel van de mentale en fysieke krachten van pausen en prelaten en konden tot overbelasting leiden. Het nemen van een medicinaal bad zou dan verlichting brengen. Aangezien een privébadkamer in de vijftiende eeuw nog geen gebruikelijk onderdeel was van een stadspaleis en er weinig voorbeelden voorhanden waren voor de inrichting en decoratie ervan, was het voor de opdrachtgever en de uitvoerder nodig om nieuwe ideeën te ontwikkelen voor het creëren van een werkelijk comfortabele badkamer. De betrokken partijen richtten zich in eerste instantie op de antieke voorbeelden, waarvan toen talrijke resten in Rome en omgeving werden aangetroffen. De uitvoerende architecten en kunstenaars waren in staat om met inventie en vakkundigheid nieuwe ideeën te ontwikkelen en deze vorm te geven en te installeren voor hun opdrachtgevers. Wat de resultaten daarvan waren zal nader uit dit onderzoek blijken.

²² Caskey 1999, pp. 170-171; Peter Thornton, *The Italian Renaissance Interior, 1400-1600*, New York 1991, p. 318. In de jaren twintig van de vijftiende eeuw werden badkamers geïnstalleerd in huizen in Florence, Ferrara, Padua, Prato, Pistoia en San Gimignano.

²³ Fabrizio Mancinelli, ‘Il Cubicolo di Giulio II’ in *Bollettino – Monumenti Musei e Gallerie Pontificie*, III, Vaticaanstad 1982, pp. 63-104, met een plattegrond en afbeeldingen; Dit is de enige publicatie over de badkamer van Julius II die door schrijver dezes werd gevonden.

Historiografie, Status quaestionis

De ontdekking over de betrokkenheid van de beroemde renaissancekunstenaar Rafaël Sanzio van Urbino bij de inrichting van de badkamer voor kardinaal Bibbiena was aanleiding voor diverse negentiende-eeuwse publicaties. Het was Johann David Passavant die in zijn toonaangevende studie over het leven en werk van Rafaël, *Raphaël d'Urbino et son père Giovanni Santi* (1839) de schilderijen in de voor kardinaal Bibbiena ingerichte badkamer toeschreef aan deze vermaarde kunstenaar.²⁴ Vanaf dat moment werden er door historici, kunsthistorici, architecten en archeologen pogingen ondernomen om deze privébadkamer te bezichtigen en daarover te schrijven. Passavant was echter niet de eerste die de schilderijen aan Rafaël toeschreef, want Charles Paul Landon had in 'Vie et oeuvre complete de Raphaël Sanzio' in *Vies et oeuvres des peintres les plus célèbres* (1813) diverse illustraties opgenomen van de schilderijen in kardinaal Bibbiena's badkamer waarbij Rafaël als ontwerper werd genoemd.²⁵ Het betrof hier de hoofdvoorstellingen op de wanden en op de sokkelzone. In 1850 verscheen *Specimens of Ornamental Art Selected from the Best Models of the Classical Epochs*, van Lewis (Ludwig) Gruner, waarin twee gedetailleerde kleurenetsen van de badkamer van kardinaal Bibbiena waren opgenomen en gepresenteerd als toonaangevend voorbeeld voor gedecoreerde badkamers.²⁶

In het in 1890 gepubliceerde artikel 'Lo stanzino da bagno del cardinal Bibbiena' in *Archivio storico dell'arte*, werd door Hermann Dollmayr gememoreerd dat verschillende kunsthistorici voor hem tevergeefs hadden geprobeerd om toegang te krijgen tot het vertrek en zich tevreden hadden moesten stellen met de beschrijving van Passavant en de illustraties van Landon.²⁷ Er was door de betreffende Vaticaanse functionarissen verteld dat de schilderijen 'in slechte staat' waren, dat zij 'niets te betekenen' hadden of dat er toch 'niets te zien was' omdat zij waren afgedekt. Na diverse pogingen te hebben ondernomen kreeg Dollmayr uiteindelijk wel toegang tot het voormalige badvertrek. Dat stelde hem in staat om een uitvoerige, vrij nauwkeurige beschrijving te geven van de architectuur en de decoraties. De nadruk werd daarbij gelegd op de overeenkomst met decoraties die waren aangetroffen in de 'Thermen van Titus' (Domus Aurea).²⁸ De klassiek archeoloog Fritz Weege gaf in zijn bijdrage 'Das Badezimmer des Kardinals Bibbiena' in Theobald Hofmann's *Raffaël in seiner Bedeutung als Architect, IV: Vatikanischer Palast* (1911), eveneens een uitgebreide beschrijving van het decoratieprogramma, met nadruk op de figuratieve voorstellingen.²⁹ Er werd bovendien een gedetailleerde tekening (losbladig) gepresenteerd van de plattegrond en opstand, voorzien van maten, die in 1910 nauwkeurig waren opgemeten door architect Hofmann. Dankzij door Weege uitgevoerde archeologische werkzaamheden in Rome kon hij korte tijd later op overtuigende wijze aantonen dat de 'Thermen van Titus' in feite de resten van keizer Nero's Domus Aurea waren; dit was indertijd een opzienbarende archeologische doorbraak.³⁰

Andere kunsthistorici na hen, die zo gelukkig waren om toegang tot het badvertrek te krijgen, raakten eveneens in de ban van de schilderijen. Ook zij legden in hun verslagen het accent op de geschilderde hoofdvoorstellingen, in het bijzonder die met de 'mythe van Venus' als onderwerp. Vanaf het midden van de negentiende eeuw tot op de dag van vandaag worden deze schilderijen omschreven als 'erotisch' of 'pornografisch'. De regels van het Concilie van Trente, het Calvinisme en de preutsheid van het Victoriaanse tijdperk hadden de morele opstelling duidelijk beïnvloed. Tot recente datum werd er schande gesproken van het feit dat een kardinaal dergelijke scènes had laten aanbrengen.³¹

²⁴ Johann D. Passavant (1787-1861): *Raphaël d'Urbino et son père Giovanni Santi*, I-II, Parijs (1839) 1860.

²⁵ Charles P. Landon (1760-1826): 'Vie et oeuvre complete de Raphaël Sanzio' in *Vies et oeuvres des peintres les plus célèbres; Recueil classique*, Parijs/Straatsburg 1813.

²⁶ Lewis (Ludwig) Gruner (1801-1883): *Specimens of Ornamental Art Selected from the Best Models of the Classical Epochs*, Londen 1850, p. 79.

²⁷ Hermann Dollmayr (1865-1900/1): 'Lostanzino da bagno del cardinal Bibbiena', *Archivio storico dell'arte*, III, Rome 1890, pp. 272-280.

²⁸ Dollmayr 1890, pp. 272, 279.

²⁹ Fritz Weege (1880-1945): 'Das Badezimmer des Kardinals Bibbiena' in T. Hofmann, *Raffaël in seiner Bedeutung als Architekt*, IV, *Vatikanischer Palast*, Zittau/Leipzig 1911, pp. 204-230. Er werd door Weege opgemerkt dat eerdere bezoekers aan het badvertrek slechts kort de gelegenheid hadden gekregen om het te bezichtigen en dat hun beschrijvingen fouten bevatten; Dat gold overigens ook voor de kleurenetsen in Gruner's publicatie.

³⁰ Fritz Weege, 'Das goldene Haus des Nero. Neue Funde und Forschungen' in *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, 28, Berlijn 1913, pp. 127-244.

³¹ De verschillende meningen zullen worden verwoord in het betreffende gedeelte. Vrij recent werd nog over pornografie gesproken in het artikel, 'Vatican guide: The pope's pornographic bathroom' door Tony Perrotet, gedateerd 9 december 2011, in *Slate Magazine*:

http://www.slate.com/articles/life/welltraveled/features/2011/vatican_inside_the_secret_city/vatican_guide_the_pope_s_porno

In de meeste publicaties werden vooral parallellen getrokken met de antieke badcultuur waarmee de mythologische voorstellingen als toepasselijke onderwerpen werden verklaard. De iconografische context werd vanuit de klassieke literatuur toegelicht. Het ontbrak echter aan een presentatie van het gehele decoratieprogramma en de vraag of het wellicht ging om meer dan 'versiering' werd niet gesteld. Kan men de mythologische scènes zo maar afdoen als louter lustopwekkend? Men kan zich beter afvragen of deze een bijzondere functie hadden en of deze scènes invloed hadden op het welzijn en de gezondheid? Dit was voor mij aanleiding om te trachten de 'ware' betekenis van de scènes voor de zestiende-eeuwse beschouwer te achterhalen.

Pas in de tweede helft van de twintigste eeuw werd het arsenaal aan badkamers aan het pauselijk hof uitgebreid met meerdere voorbeelden, dankzij publicaties van Dioclecio Redig de Campos over renovatie- en restauratiewerkzaamheden die onder zijn leiding in het Vaticaan apostolisch paleis plaatsvonden.³² Zo werd bekend dat er rond 1953 een privébadkamer was herontdekt: die van Gian Matteo Giberti.³³ Kort daarna in 1956 werden er tijdens renovatiewerkzaamheden in Palazzo Baldassini resten van de badkamer van Melchiorre Baldassini aangetroffen.³⁴ In het in 1964 verschenen boek van de architectuurhistoricus Armando Schiavo, *Il palazzo della Cancelleria*, werd de privébadkamer van kardinaal Raffaele Sansoni Riario beschreven.³⁵ Zoals eerder gemeld, werd het bestaan van een badkamer voor Julius II opgemerkt door Fabrizio Mancinelli, die er in 1982 een artikel over schreef.³⁶

Een overzicht van privébadkamers in het vroegmoderne Italië, inclusief de zes badkamers in pauselijke kring, vormde het onderwerp van Nancy Elizabeth Edwards' eerder genoemde dissertatie, waarin zij vijfenveertig privébadkamers behandelde die verspreid lagen over Italië en Frankrijk en dateerden uit de periode 1320-1614.³⁷ Zij onderzocht vooral naar overeenkomsten tussen de Romeinse architectuur en inrichting met die van de renaissancebadkamers. Zij achterhaalde gegevens over het eerder bestaan van enkele privébadkamers in Rome, die inmiddels door verbouwingen of afbraak verloren zijn geraakt. Haar bevindingen vormden het uitgangspunt voor mijn scriptieonderzoek dat zich net als dit promotieonderzoek heeft gericht op overgeleverde badkamers in pauselijke kring.

Naar aanleiding van de restauratie van de badkamer van paus Clemens VII in de Engelenburcht, die vanaf 1978 plaats vond, werd in december 1983 een tentoonstelling geopend en een catalogus uitgegeven, getiteld *Quando gli dei si spogliano. Il bagno di Clemente VII a Castel Sant'Angelo e le altre stufe romane del primo Cinquecento – omaggio a Raffaello*. Daarin werd door verschillende auteurs een samenhang gepresenteerd tussen de vijf reeds bekende badkamers te Rome (met uitzondering van die voor Julius II) aan de hand van de architectuur en decoratieprogramma's. Hierin werden overzichtelijke plattegronden en opstanden van de besproken badkamers opgenomen.³⁸ Tevens werd aangetoond dat de bouw en inrichting van de badkamers in Palazzo Ducale te Urbino en het kasteel (Rocca) te Ostia van invloed waren geweest op de nieuwe ontwikkelingen op het gebied van de privébadcultuur in het pauselijke Rome.

In Nederland verscheen in 1987 het proefschrift van Jan L. de Jong, *De oudheid in fresco. De interpretatie van klassieke onderwerpen in de Italiaanse wandschilderkunst, inzonderheid te Rome, circa 1370-1555*, waarin onder andere werd ingegaan op de mythologische scènes in de hierboven

graphic bathroom; Zie eveneens Axim Gnann & Michiel C. Plomp, *Rafaël en zijn school*, Catalogus bij de tentoonstelling in het Teylers Museum Haarlem, gehouden van 28 september 2012 tot 7 januari 2013, Zwolle/Haarlem 2012, p. 123.

³² Dioclecio Redig de Campos, *Roma Cristiana, I. Palazzi Vaticani*, XVIII, Bologna 1967; Dioclecio Redig de Campos, 'La stufetta del cardinal Bibbiena in Vaticano e il suo restauro' in *Römisches Jahrbuch für Kunstgeschichte*, XX, 1983, pp. 221-240.

³³ Dioclecio Redig de Campos, 'Giovedì' 4 novembre: L'appartamento pontificio di Giulio II' in *Bollettino della Unione Storia ed Arte*, no. 1-2, IX (LIX dalla fondazione) (januari-juni 1966), Rome 1966, p. 29; G. Mizzoni & G. Grossi, 'Restauro del bagno di Clemente VII, Uff. Del Ceremoniere Pontificio' in *Protocollo 3311/53*, Musei Vaticani, Vaticaanstad 1953.

³⁴ Marina Cogotti & Laura Gigli, *Palazzo Baldassini*, Rome 1995, p. 54. Redig de Campos was als adviseur betrokken bij de renovatie.

³⁵ Armando Schiavo, *Il palazzo della Cancelleria*, Rome 1963.

³⁶ Mancinelli 1982, pp. 63-104.

³⁷ Edwards 1982/1983.

³⁸ *Quando gli dei si spogliano. Il bagno di Clemente VII a Castel Sant'Angelo e le altre stufe romane del primo Cinquecento – omaggio a Raffaello*, onder redactie van Bruno Contardi & Henrik Lilius, Rome 1984. Met bijdragen van Filippa M. Aliberti Gaudioso & Gianluigi Colalucci & Bruno Contardi & Paola Farenga & Heikki Malme & Luisa Miglio & Massimo Miglio & Lars Saari & Jarkko Sinisalo.

genoemde badkamers. Zijn artikel "'Sanctissimus in Labro", De badkamer van kardinaal Bibbiena in het Vaticaan en van paus Clemens VII in de Engelenburch te Rome' verscheen in *Akt*, XI (3) 1987.³⁹

In de hierboven genoemde publicaties kwamen verschillende conclusies naar voren: de creatie van privébadkamers aan het pauselijk hof beoogden een herleving van antieke badgewoonten; er was sprake van een nieuwe mode; de badkamers waren een uiting van luxe en comfort; binnen de elite ontstond wedijver over het inrichten van steeds mooiere badkamers; deze ontwikkeling werd nagevolgd door een welvarende middenklasse.

Naast Schiavo schonken ook andere architectuurhistorici aandacht aan de privébadkamer in de vroegmoderne periode. De verscheidenheid aan architectonische vormen en toegepaste technieken werd ook door hen onder de aandacht gebracht. In twee invloedrijke werken over de architectuur van stadspaleizen in Rome, te weten *Der Römische Palastbau der Hochrenaissance* (1973) van Christoph L. Frommel en Patricia Waddy's *Seventeenth-Century Roman Palaces. Use and the Art of the Plan* (1990), werden privébadkamers besproken in het kader van de paleisarchitectuur en werd geïnventariseerd welke paleizen indertijd waren voorzien van een privébadkamer.⁴⁰ Frommel stelde dat opdrachtgevers vooruitstrevende ideeën gehad moeten hebben om een speciaal voor het baden ingericht vertrek te laten aanleggen en met schilderijen te laten decoreren.⁴¹ Dat het pauselijk voorbeeld door de seculiere en artistieke elite werd nagevolgd, werkte, aldus Frommel, statusverhogend en gaf blijk van 'beschaving': het was chique om, net als de paus, over een privébadkamer te beschikken. Patricia Waddy merkte op dat in de zeventiende eeuw slechts enkele stadspaleizen in Rome waren voorzien van badvertrekken, namelijk Palazzo Borghese (1612-1614) en Palazzo Barberini (1641).⁴² Uit het Barberini-archief blijkt dat badkamers (*bagni*) en stoomkamers (*stufe*) toen 'zo goed als in onbruik waren geraakt, ondanks het feit dat zij nuttig waren voor de gezondheid, de reiniging en het plezier'. De reden was dat er in die tijd in Rome een gebrek aan een betrouwbare watertoevoer bleek te zijn.⁴³ Verbouwingen, afbraak en andere gebruiken hebben tot gevolg gehad dat privébadkamers geheel verdwenen of lange tijd in vergetelheid raakten. Gezien de nog bestaande beschrijvingen van zestiende-eeuwse auteurs zullen er ongetwijfeld meer privébadkamers in pauselijke kring hebben bestaan. Er is tijdens dit onderzoek niet voor gekozen om opnieuw een inventarisatie te presenteren van privébadkamers in Rome in de vroegmoderne tijd. Die gegevens zijn merendeels vastgelegd door, onder anderen, Nancy E. Edwards, Christoph L. Frommel, Janet DeLaine en Patricia Waddy. Dit onderzoek richt zich vooral op nog bestaande vijftiende- en bekende zestiende-eeuwse badkamers in pauselijke kring.

Vraagstelling

In de hierboven genoemde studies over badkamers in de kunst- en architectuurhistorische literatuur werd bij mijn weten niet eerder ingegaan op de medische aspecten van het baden, noch werd het gezondheidsaspect meegenomen in het onderzoek naar de inrichting, functie en decoratie van pauselijke badvertrekken. Ontwikkelingen in de badcultuur aan het pauselijk hof hebben echter wel degelijk te maken gehad met het in afzondering ondergaan van medicinale baden of met lichaamsreiniging als verfijning van omgangsvormen. Het verlangen naar privacy was al eerder tot uitdrukking gebracht in de studeerkamer (*studiolo*) waar een paus, kardinaal of theoloog zich in beslotenheid kon terugtrekken om rustig te werken, te studeren en te mediteren. Dit vertrek bevond zich meestal naast de slaapkamer. Het feit dat de badkamer eveneens onderdeel ging uitmaken van het meest private deel van het appartement is een indicatie dat ook dit vertrek een zeer persoonlijk doel diende. Dat doet vermoeden dat het karakter van de badgebruiker, zijn lichamelijke en geestelijke gesteldheid en zijn persoonlijke voorkeur mede bepalend moeten zijn geweest bij de inrichting ervan. Daarnaast kan de angst voor, of het besef van, besmetting bij een meer gemeenschappelijke vorm van baden, zoals in een openbaar badhuis, een rol hebben gespeeld.

Het uitgangspunt voor deze studie vormt het onderzoek naar de samenhang tussen de in een korte tijdspanne gecreëerde privébadkamers binnen de kring van pausen en prelaten met de theorie van de

³⁹ Jan L. de Jong, *De oudheid in fresco. De interpretatie van klassieke onderwerpen in de Italiaanse wandschilderkunst, inzonderheid te Rome, circa 1370-1555*, proefschrift, Leiden 1987; Jan L. de Jong, "'Sanctissimus in Labro", De badkamer van kardinaal Bibbiena in het Vaticaan en van paus Clemens VII in de Engelenburch te Rome' in *Akt*, XI (3) 1987.

⁴⁰ Frommel 1973, I-III; Patricia Waddy, *Seventeenth-Century Roman Palaces, Use and the Art of the Plan*, New York 1990.

⁴¹ Frommel 1973, I, p. 75.

⁴² Waddy 1990, pp. 172, 248-249.

⁴³ Waddy 1990, pp. 48, 358, noot 14: *Barberini codex lat. 4344 (Discorso sopra la Fabrica del Palazzo* (p. 418)), fol. 36.

leefregelkunde, of diëtetiek, in het bijzonder de humorenleer. Door de bouw, inrichting en decoratie van deze badvertrekken te bekijken vanuit de toen gangbare medische theorie wordt getracht te achterhalen welke plaats het baden innam in de leefstijl van de hoge geestelijken en hoe die weerspiegeld werd aan de hand van de inrichting en decoratie van de badkamer.

Het vinden van antwoorden op de volgende vragen zijn binnen deze context van belang: wat was voor elk van de eigenaren of gebruikers de aanleiding om een privébadkamer te laten inrichten? Hoe werd door elk van hen de badruimte gebruikt? In hoeverre was het baden onderdeel van een persoonlijk gezondheidsregime? Was dat regime erop gericht ziektes te voorkomen, de gezondheid te verbeteren of van een ziekte of aandoening te genezen? Welke onderdelen van de leefregelkunde werden er aan het pauselijk hof toegepast en hoe gold dat in het bijzonder voor de hier opgevoerde protagonisten? Met betrekking tot het uitgebreide decoratieprogramma in de hier centraal staande badkamers, zal worden onderzocht wat hiervan de functie en betekenis was, eveneens gezien in het licht van de leefregelkunde. Wie bedacht de onderwerpen en welke invloed hadden de gerenommeerde kunstenaars op de uitvoering ervan? Droeg het beschouwen van het totale decoratieprogramma bij aan het welzijn van de bader? Kunnen de gekozen, veelal mythologische, onderwerpen een speciaal effect hebben gehad op de geestelijke gesteldheid of spirituele beleving van de bader en in hoeverre werkte dat bevorderend voor zijn gezondheid?

Bronnen van onderzoek

Het onderzoek heeft zich gericht op het inventariseren en bestuderen van de privébadkamers in pauselijke kring die geheel of deels in tact zijn gebleven. Uitgangspunt vormden de vijf reeds bekende renaissancebadkamers, aangevuld met de badkamers voor paus Julius II (ontdekt in een minder bekende publicatie) en Alexander VI (ontdekt tijdens een bezoek aan diens pauselijk appartement). Bepalend voor de keuze is de samenhang in het ontstaan van privébadkamers in pauselijke kring binnen het hechte netwerk tussen pausen, leden van de pauselijke familie en vriendenkring en functionarissen van de Curie. Om aan te tonen dat ook de uitvoering ervan werd verwezenlijkt door kunstenaars die werkzaam waren aan het pauselijk hof is nader onderzoek gedaan naar hun nog bestaande werk in Rome en elders in Italië.⁴⁴ Het visuele en praktisch onderzoek ter plekke was van onschatbare waarde voor het beleven van de ruimte en voor het effect van het decoratieprogramma op de beschouwer van toen en nu.

Er werd naar deze badkamers getracht te kijken door de lens van contemporaine auteurs met betrekking tot vraagstukken over gezondheid en welzijn. Het accent lag op de indertijd gangbare medische theorie, waarbij het baden als onderdeel van de humorenleer werd behandeld. Diverse antieke en Arabische traktaten, die daaraan ten grondslag lagen, zijn in vertaling bestudeerd. Daarbij was bepalend of deze in de renaissance bij het medisch onderwijs als leerstof werden gehanteerd of toegankelijk waren, omdat zij waren herontdekt en in bibliotheken of privéverzamelingen aanwezig waren of in druk verschenen.⁴⁵ De vijftiende-eeuwse traktaten van de geneesheer Ugolino da Montecatini (1345-1425), de geneesheer-anatoom en filosoof Gabriele Zerbi (1445-1505), de geneesheer-filosoof Marsilio Ficino (1433-1499) en de geleerde Bartolomeo Sacchi, bijgenaamd Platina (1421-1481) werden onder meer bestudeerd.⁴⁶ De 'Studies in Pre-Vesalian Anatomy' van Levi R. Lind gaven inzicht in de stand van zaken met betrekking tot de wetenschappelijke kennis van de anatomie

⁴⁴ Contemporaine badkamers in Mantua, Ferrara en Urbino blijven buiten beschouwing, net als de bestudering van privébadkamers in de oudheid in Pompeji en in de middeleeuwen in Amalfi en Ravello.

⁴⁵ Hippocrates van Kos, *Corpus*, (ca.460-370 voor Chr.), Grieks-Engelse editie in de vertaling van W.H.S. Jones, verschenen onder de titel *Ancient Medicine, Airs Waters Places, Epidemics I and III, The Oath, Precepts, Nutriment*, Cambridge, Mass./Londen/New York, (1923) 2004, I (LCL 147); Hippocrates van Kos, *Corpus* (ca.460-370 voor Chr.), Grieks-Engelse editie in de vertaling van W.H.S. Jones, verschenen onder de titel *Nature of Man, Regimen in Health, Humours, Aphorisms, Regimen I, Regimen II, Regimen III, Dreams and On the Universe* (Heraclitus), Cambridge, Mass./Londen/New York, (1931) 2005, IV (LCL 150); Celsus/Spencer 1935, I (LCL 292); Oskar Cameron Gruner, *A Treatise on the Canon of Medicine of Avicenna, incorporating a Translation of the First Book*, Londen 1930.

⁴⁶ Ugolino da Montecatini, *Tractatus de Balneis* (1417), transcriptie, vertaling vanuit het Latijn in het Italiaans, inleiding en annotatie van Michele G. Nardi, (een uitgave van de *Biblioteca della Rivista di storia delle scienze mediche e naturali*), IV, Florence 1950; Gabriele Zerbi, *Gerontocomia* (1489). Vanuit het Latijn vertaald in het Engels door Levi R. Lind en verschenen onder de titel *Gabriele Zerbi, Gerontocomia: On the Care of the Aged*, (American Philosophical Society), Philadelphia 1988; Marsilio Ficino, *Liber de Vita (De Vita Triplici)*, Florence 1489. Vanuit het Latijn vertaald in het Engels door Charles Boer, getiteld *Marsilio Ficino's Book of Life*, Woodstock, Connecticut (1980) 1996; Bartolomeo Sacchi (Platina), *De Honesta Voluptate et Valetudine*, (ca.1470. Vanuit het Latijn vertaald in het Engels door Mary E. Milham, getiteld, *Platina. On Right Pleasure and Good Health (De Honesta Voluptate et Valetudine)*, Tempe, Arizona 1998.

rond 1500.⁴⁷ Met betrekking tot de badcultuur in kuuroorden werd praktisch onderzoek gedaan door bezoeken te brengen aan diverse minerale bronbaden langs de Baai van Napels (Pozzuoli, Baia, Cuma, Solfatara), maar ook aan een nog bestaand Romeins bronbad in een afgelegen gebied ten westen van Malaga en door Indiaanse stammen gebruikte sulfaathoudende minerale bronnen en ongerepte warmwaterbronnen in Colorado, die een sfeer oproepen die vergelijkbaar was met beschrijvingen van Pietro Anzolino uit Eboli (ca. 1160-1220), getiteld *Nomina et virtutes Balneorum sev De balneis Puteolorum et Baiarum*.⁴⁸ De eigen ervaring bevorderde het inlevingsvermogen om te begrijpen waarom een bezoek aan heilzame bronnen door de eeuwen heen voor pausen en prelaten zo nuttig en populair wasgebleven.

Ervan uitgaande dat de persoonlijkheden en voorkeuren van de pausen en prelaten bepalend zijn geweest voor de architectuur, functie en decoratie van de privébadkamers, wordt getracht te achterhalen tot welk karaktertype zij kunnen worden gerekend volgens de toen gangbare humorenleer. Aan de hand van hun levensverhaal wordt aandacht geschonken aan bepaalde gebeurtenissen die impact hadden op hun lichamelijke en geestelijke gesteldheid. Tevens wordt getracht te achterhalen aan welke kwalen zij leden en wat er bekend is over hun leefstijl. Gegevens daarover zijn gezocht in contemporaine brieven, onder meer van Marsilio Ficino, Bernardo Dovizi da Bibbiena, Pietro Bembo (1470-1547) en Baldassare Castiglione, in de diplomatieke berichtgeving van gezanten en het dagboek van de pauselijk ceremoniemeester Johannes Burchard (ca. 1450-1506). Daarnaast zijn biografische woordenboeken (onder andere de *Dizionario biografico degli Italiani*), encyclopedische naslagwerken en historische literatuur geraadpleegd. Ook eigentijdse gedichten, toneelstukken en (historische) romans leveren nuttige informatie over de toenmalige leefomstandigheden en gebeurtenissen die binnen deze context relevant zijn. Er zijn talrijke boeken en artikelen geschreven over het leven aan het pauselijk hof in de renaissance, waarvan er vele zijn geraadpleegd.⁴⁹ Ook zijn de door tijdgenoten geschilderde portretten van de protagonisten nuttig geweest om hun fysieke kenmerken te bestuderen.

De beschrijvingen en iconografische duiding van de decoratieprogramma's in kunst-, architectuur- en cultuurhistorische literatuur, boden aanvullende gegevens. Enkele vijftiende-eeuwse architectuurtraktaten, van onder meer Leon Battista Alberti (1404-1472), Antonio di Piero Averlino, bijgenaamd Filarete (ca. 1400-ca. 1469) en Francesco di Giorgio Martini (1439-1502) geven informatie over de toenmalige bouwtechnieken en de aanleg van waterleiding- en pompsystemen. Voor de waterdistributie in Rome zijn het artikel van Katherine Rinne, 'Hydraulic Infrastructure and Urbanism in Early Modern Rome' en een gesprek met haar in Rome voor dit onderzoek van belang geweest.⁵⁰

Opzet van het proefschrift

De neerslag van het onderzoek is verdeeld in twee gedeelten. In deel I wordt in het eerste hoofdstuk een schets gegeven van het leven aan het pauselijk hof en van de kerkelijke hiërarchie om een historische context te bieden voor het milieu waarin de privébadkamers werden gerealiseerd. Daarmee wordt duidelijk gemaakt welke sleutelposities de hier opgevoerde protagonisten innamen, hoe zij zich handhaafden en zich omringden met een netwerk van familie, vrienden en kennissen op wie zij konden vertrouwen. Om goed te functioneren was kennis vereist van de gangbare gedragsregels om een vastgelegd protocol te kunnen naleven. Overigens worden religieuze en theologische aspecten van het leven aan het pauselijk hof hier niet besproken. Er wordt vanuit gegaan dat het geloof in de

⁴⁷ Levi R. Lind, 'Studies in Pre-Vesalian Anatomy. Biography, Translations, Documents' in *Memoirs of the American Philosophical Society*, Vol. 104, Philadelphia 1975.

⁴⁸ Jean Marie D'Amato, *Prolegomena to a Critical Edition of the Illustrated Medieval Poem 'De Balneis Terre Laboris by Peter of Eboli (Petrus de Ebulo)*, Ph.D. dissertatie, Ann Arbor, Michigan 1975 (Fotokopie). Pietro Anzolino heeft de baden mogelijk beschreven vanuit eigen observatie, maar kan ook informatie over kuren en de genezende werking van de baden hebben ontleend aan medische traktaten.

⁴⁹ Het voert op deze plaats te ver om het grote aantal geraadpleegde titels hier te noemen. Naar deze bronnen zal worden verwezen in de noten en in de bijlage met literaturopgave.

⁵⁰ Leon Battista Alberti, *De re aedificatoria* 1450 (Latijn)/1485 (Italiaans). Vanuit het Italiaans vertaald in het Engels door Joseph Rykwert & Neil Leach & Robert Tavernor en gepubliceerd onder de titel *On the Art of Building in Ten Books*, Cambridge Mass./Londen 1988; Antonio di Piero Averlino (Filarete), *Trattato di architettura* (1461-1464). Vanuit het Italiaans vertaald in het Engels door John R. Spencer en verschenen onder de titel *Treatise on Architecture, being the Treatise by Antonio di Piero Averlino, known as Filarete*, I-II, New Haven/Londen 1965; Francesco di Giorgio Martini, *Trattati di architettura ingegneria e arte militare*, I-II (1480-1485) (redactie C. Maltese & L. Maltese Degrassi), Milaan 1967; Katherine Rinne, 'Hydraulic Infrastructure and Urbanism in Early Modern Rome' in *Papers of the British School at Rome*, Vol. LXXIII, Rome 2005, pp. 191-222.

renaissanceonlosmakelijk deel uitmaakte van het dagelijks leven en dat zowel geestelijken als leken zich met meer of minder devotie aan hun godsdienstige en kerkelijke plichten wijdden. Het is meer de mens en niet zozeer de geestelijke die binnen dit onderzoek centraal staat.

In het tweede hoofdstuk wordt ingegaan op de theoretisch medische wetenschap, in het bijzonder die van de leefregelkunde en de invloed daarvan op de leefstijl van de geleerde geestelijken aan het pauselijk hof. Aan de hand van de gangbare medische handboeken, antieke traktaten (en commentaren daarop van Arabische vertalers en middeleeuwse geneesheren), publicaties van pauselijke lijfartsen en medische traktaten uit de relevante periode, wordt een beeld geschetst van wat er op het gebied van de leefregelkunde speelde. In dit opzicht is het relevant voor de badcultuur om onderscheid te maken tussen het baden als onderdeel van de leefregelkunde of van een specifieke geneeskundige behandeling. Ook wordt gekeken naar de opleiding van medici en ingegaan op de vraag welke antieke traktaten er binnen dit kader beschikbaar waren.

In het derde hoofdstuk wordt gezien in hoeverre de leefregelkunde in praktijk werd gebracht aan het pauselijk hof. Centraal staan de zes externe invloeden op de gezondheid, die in de leefregelkunde *sex res non naturales* werden genoemd: leefomgeving, eten en drinken, beweging en rust, slapen en waken, uitwendige en inwendige lichaamsreiniging en emoties. Deze zes factoren hadden effect op het lichamelijke en geestelijke evenwicht van de mens en dienden op een juiste manier te worden gehanteerd. Aan de hand daarvan wordt een beeld geschetst van de maatregelen die pausen en prelaten namen om een gezonde leefomgeving te creëren. Natuurbaden en kunstmatige baden vormen het onderwerp van het vierde hoofdstuk.

In het tweede gedeelte van deze studie staan in afzonderlijke hoofdstukken de zeven nog bestaande renaissancebadkamers te Rome en de levens van hun gebruikers centraal. De leefregelkunde en humorenleer vormen de leidraad in de discussie over de aanleiding om een badkamer te laten bouwen en in te richten en voor het bepalen van het decoratieprogramma. Er wordt onderzocht wat de lichamelijke en geestelijke gesteldheden van de protagonisten waren, wat voor ieder van hen de doorslag gaf voor een architectuurvorm die een speciale manier van baden mogelijk maakte - als lichaamsverzorging of als therapeutische behandeling - en welk effect de decoraties op hun geestelijke gezondheid kunnen hebben gehad.

